

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ AÇILMASININ LİŖQVİSTİK PRİNSİPLƏRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Lalə Elxan qızı Əfəndiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Arif Rza oğlu Hüseynov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Lalə Qədir qızı Qurbanova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aytən Musa qızı Allahverdiyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri doktoru, dosent
Aysel İlqar qızı Məmmədbəyli

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir linqvistik tədqiqatlarda semantika xüsusi yer tutur, çünki o, bir tərəfdən, dilin bütün səviyyələrinə nüfuz edir, digər tərəfdən, dil haqqında elmi fəlsəfə, psixologiya, semiotika kimi elmlərlə əlaqələndirir. Dil vahidlərinin semantikasının şərh üsulu ilə təsviri özünün bütün üstünlüklərinə rəğmən, bir qayda olaraq, arzu olunan nəticə ilə bitmir, yəni hər bir dil vahidinin semantikasının təcrid olunmuş, eləcə də kontekstlə şərtlənmiş vəziyyətdə izahı ona gətirir ki, dil vahidinin təhlilə qədər “eyni cür” kimi intuitiv qəbul edilən mənası müxtəlif məna çalarlarının məcmusuna çevrilir.

Müasir dilçilikdə kommunikasiya prosesində dil vahidlərinin işlənmə qanunauyğunluqlarının əsaslandırılması zərurəti ilə əlaqədar semantika problemləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrində formal və modelləşdirmə metodlarından istifadə etməklə dilin üst (ifadə) səviyyəsinin təsviri dilin sistem və strukturunda dil vahidlərinin daxili qarşılıqlı əlaqəsinə dair biliklərin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Lakin dilin kommunikativ təyinat və semantik qat baxımından öyrənilməsi onun ifadə (üst qat) formalarından kənara çıxaraq, dil vahidlərinin informativ dəyərini müəyyən edən səviyyəyə baş vurmağı tələb edir. Məhz buna görə də dilçilik son zamanlar dil mexanizminin daxili (əsas) qanunauyğunluqlarını izah etməyə yönəlmişdir ki, bu da linqvistik semantikanın həm ümumi metodoloji, həm də metodik yanaşmaları ilə bağlı xeyli yeni problemləri ön plana çıxarmışdır.

Sözün semantik-funksional tutumu fərqi və situasiya ilə şərtləndikdə fərqli mənalarda reallaşma potensialına malikdir. Məna və anlam kommunikativ fəaliyyət və koqnitiv proseslərinin nəticəsi kimi formalaşan kateqoriyalardır, buna görə də kommunikasiya aktının effektivliyi mənanın adekvat yaranması, ötürülməsi və dekodlaşmasından asılıdır. Sözün semantik tutumu onu məna komponentləri – semlərin cəmi ilə bitmir, çünki o, danışanın koqnitiv fəaliyyəti və dinləyənin şərhindən asılıdır və bu da sözün semantik sahəsində əlavə məna çalarları yaradır. Buna görə də sözün semantik tutumunun formalaşması, məna komponentlərinə, yəni semlərə

transformasiyasına, ümumi semantik sahənin representasiyasına və sonrakı şərhinə xidmət edən amillərin üzə çıxarılması tədqiqat işinin mövzusunə *aktualliq* qazandırır.

Dil vahidlərinin semantik qatına aid tədqiqatların müasir sahələrinin əsasları Aristotel, V. fon Humboldt, İ.A.Boduen de Kurtene, F. de Sössür, A.A.Potebnya, L.V.Şerba, S.Ullman, Ç.J.Fillmor, N.Xomski, U.L.Çeyf, R.V.Braun, V.Evans, M.Qrin, M.Birviş, R.Lanqaker, C.K.Oqden, İ.A.Riçard, E.Roş, U.Vaynrix, H.Trir, C.Layons, L.Blumfeld, C.Lakoff, T.A. van Deyk, A.Vejbitskaya, A.İ.Smirnitski, Y.S.Maslov, İ.V.Arnold, V.Q.Qak, R.S.Ginzburg, J.Kats, Y.S.Stepanov, İ.M.Kobozeva, E.S.Kubryakova, İ.A.Sternin, F.Y.Veysəlli, S.Ə.Abdullayev, H.Ə.Həsənov, M.Ə.Qocayeva¹ və b-nin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

¹ Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель. – М.: «Книга по требованию», – 1978. – 689 с.; Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, – 1984. – 397 с.; Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. т. II. – М.: Издательство Академии Наук СССР, – 1963. – 353 с.; Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М.: Логос, – 1998. – 235с.; Потебня, А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык / А.А. Потебня. – М.: Лабиринт, – 1999. – 268 с.; Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – М.: Издательство ЛКИ/URSS, – 2008. – 432 с.; Ullmann, St. The principles of Semantics / St.Ullman. – Oxford, – 1963. – 345 p.; Fillmore, Ch.J. On the organization of semantic information in the lexicon / Ch.J.Fillmore // Papers from the parasession on the lexicon. – Chicago: CLS, 1978. – p.148-173; Хомский, Н. Аспекты теории синтаксиса / Н.Хомский. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, – 1972. – 129 с.; Chomsky, N. Language and Mind / N.Chomsky. – N.Y., – 1968. – 321 p.; Чейф, У.Л. Значение и структура языка / У.Л.Чейф. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ» / URSS, – 2009. – 430 с.; Brown R.W., Lenneberg, E.H. A study in language and cognition // The Journal of Abnormal and Social Psychology, – 1954. Vol. 49 (3), – p.454-462; Evans, V. Cognitive Semantics / V.Evans, M.Green. – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2006. – 830 p.; Бирвиш, М. Семантика / М.Бирвиш // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, – 1981. – с.177-199; Langacker, R. Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar / R.Langacker. – Berlin-N.Y.: Mouton de Gruyter, – 1991. – 321 p.; Ogden, C.K. The Meaning of Meaning. A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism: [Electronic resource] / C.K.Ogden, I.A.Richards. Mode of access. URL: <http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/ogden-richardsmeaning-all.pdf>;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini ingilis dilindəki eyni semantik sahəyə aid leksik vahidlər təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə leksik vahidlərin sinonimlik, omonimlik,

Rosch, E. Principles of Categorization // E.Rosch, B.B.Lloyd (eds.) Cognition and Categorization. – Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, – 1978. – p.27-48; Weinreich, U. On Semantics / U.Weinreich. – USA, – 1980. – 421 p.; Trier, J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, – 1973. – 347 S.; Lyons, J. Linguistics semantics: An introduction / J.Lyons. – Cambridge University Press, – 1995. – 376 p.; Блумфилд, Л. Язык / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, – 1968. – 608 с.; Lakoff, G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind / G.Lakoff. – Chicago: The University of Chicago Press, – 1987. – 614 p.; Lakoff, M. Metaphors we live by / G.Lakoff, M.Johnson. – London: University of Chicago Press, – 2003. – 276 p.; Дейк, Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т.А.ван Дейк / пер. с англ. вступ. статья В.В.Петрова, Ю.Н.Караулова. – М.: Прогресс, – 1989. – 312 с.; Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание / А.Вежбицкая; пер. с англ. под ред. М.А.Кронгауза; вступ. ст. Е.В. Падучевой. – М.: Русские словари, – 1997. – 411 с.; Смирницкий, А.И. Значение слова // Вопросы языкознания, – 1955. №2, – с.79-89; Маслов, Ю.С. Омонимы в словарях и омонимия в языке (к постановке вопроса) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б.А.Ларина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, – 1963. – с.128-202; Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / И.В.Арнольд. – М.: ФЛИНТА: Наука, –2012. – 376 с.; Гак, В.Г. О семантическом инварианте и синонимии предложения // Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М.: Изд-во МГПИИЯ, – 1977. Вып. 112, – с.42-50; Гинзбург, Р.С. Проблема значения слова. // – М.: ИЯШ, – 1978. № 5, – с.26-31; Katz, J. Semantic theory/ J.Katz. – New York: Crowel, – 1972. – 249 p.; Степанов, Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации / Ю.С.Степанов. – М.: Языки славянских культур, – 2007. – 608 с.; Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / И.М.Кобозева. – М.: Эдиториал УРСС, – 2000. – 352 с.; Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2004. № 1, – с.6-17; Стернин, И.А. Проблемы анализа структуры значения слова / И.А.Стернин. – Воронеж: Изд-во «Воронежский государственный университет», – 1979. – 156 с.; Veysælli, F.Y. Semiotika: [7 cildðá] / F.Y.Veysælli. – Bakı: Mütərcim, – с.4. –2010. – 336 s.; Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: Victory, – 2013. – 596 s.; Həsənov, H.Ə. Azərbaycan dilinin semantikasi / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 105 s.; Hüseynov, A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikasi üzrə mühazirələr toplusu / A.R.Hüseynov. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 376 s.; Qocayeva, M.Ə. Sintaktik omonimliyin struktur semantikasi / M.Ə.Qocayeva. – Bakı: ADPU, – 2023. – 204 s.

struktur-semantik, kombinator-semantik və semantik-törəmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi və alınmış nəticələrin sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi ingilis xalqının mənəvi və sosial mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirən leksik vahidlərinin semantik təhlilini verməkdən ibarətdir. Tədqiqatın qarşısında duran məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– dilin leksik vahidlərinin semantik tədqiqi üçün nəzəri-metodoloji platformanın işləyib hazırlamaq;

– mövzu ilə bağlı mövcud nəzəri mənbələri xronoloji ardıcılıqla təhlil etmək;

– seçilmiş leksik vahidlərin işləndiyi mətnlərin təhlili əsasında həmin leksemlərin leksik-semantik qrupunun müəyyənləşdirmək, onları semantik xüsusiyyətlər üzrə qruplaşdırmaq, tədqiq olunan mətnlərdən çıxarılmış leksik vahidlərin semantik komponentlərini (semlərini) müqayisə etmək və bu leksemlərin bu və ya digər komponentdə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən etmək;

– sözün semantik strukturunun tədqiqinə əsaslanaraq, dil sisteminin vahidləri və onların danışıqda (nitqdə) reallaşma xüsusiyyətlərini təsvir etmək;

– koqnitiv təhlil vasitəsi ilə sözün məna nüvəsini, leksik prototipi polisemantik leksemlərin saxlanması və fəaliyyətinin optimal təşkili vasitəsi kimi xarakterizə etmək, polisemantın mənalарının ümumiliyini müəyyən etmək üçün prototip semantikanın üsullarından istifadə imkanlarını aydınlaşdırmaq;

– milli xüsusiyyətləri və koqnitiv şüurun fərdi xarakterini nəzərə alaraq məzmun nüvəsini (leksik prototip) və onun fəaliyyətini aydınlaşdırmaq üçün dünyanın dil mənzərəsini təhlil etmək;

– çoxmənalı sözlərin mənalарının “hüdudlarını” aydınlaşdırmaq üçün dil sisteminin səviyyəsini əks etdirən polisemantik sözlərin sinonim təhlilindən istifadə etmək;

– seçmə yolu ilə təhlil edilən leksik vahidlərin yaratdığı söz birləşmələri korpusunun müəyyən etmək, leksik vahidlər və söz birləşmələrinin struktur modelləri və tematik təsnifini müəyyən etməklə dil materialının eksperimental korpusunun hazırlamaq;

– assosiativ əlaqələrə, habelə dil materialının konnotativ komponentinə diqqət yetirməklə leksik vahidlərinin mənası və işlənmə xüsusiyyətlərinin öyrənmək, dil vahidlərinin semantikasının ilkin denotativ mənadan metafora qədər inkişafını izləmək, sözün leksik mənası ilə onun semantik birləşmələri arasında fərqi müəyyən etmək;

– dil materialının eksperimental korpusunun semantik tədqiqini seçilmiş parametrlər üzrə leksik və semantik uyğunluğunun təhlilinin aparmaq: a) leksik vahidlər arasında semantik əlaqənin təyin etmək; b) statistik məlumatların linqvistik şərhini vermək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində təsvir, struktur-modelləşdirmə, koqnitiv təhlil, distributiv-statistik metod, psixolinqvistik metodlar (sərbəst assosiativ eksperiment metodu, linqvistik müsahibə (intervü) metodu, assosiativ metod, subyektiv definisiya metodu), kontekst təhlil, semantik sahə təhlili, sem təhlil və assosiativ reaksiyaların sem şərh metodu, semantik diferensiasiya, eləcə də informantlardan sorğu metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– “dil – nitq” dixotomiyasına xas asimmetriya, bir tərəfdən, dil sistemi səviyyəsində çoxmənalı sözün konkret məna nüvəsinin (leksik prototipinin) formalaşması, digər tərəfdən, məna nüvəsinin konkret nitq və dil kontekstləri ilə müqayisəsi nəticəsində reallaşmada (danışıqda) mənaların aktualaşması ilə bağlıdır. Lüğətlərdə qeydə alınan məcazi mənalar adətən mənənin dil səviyyəsini deyil, nitq səviyyəsini əks etdirir. Leksik çoxmənalılıq (polisemiya) dil (sistem) deyil, nitq (mətn) fenomenidir;

– leksik vahidlərin məcazi mənaları formalaşdırın və dekodlaşdırarkən leksik prototip həm nominativ-ilkin məna şəklində, həm də invariant şəklində ilkin baza kimi çıxış edə bilər. Kommunikantlar sözün şərti sistem mənasının (leksik prototipinin) məzmunu ilə nitq və ya dil kontekstlə uyğunsuzluq üsulundan istifadə edərək məcazi mənaları formalaşdırır və şərh edirlər;

– dil sistemi səviyyəsindəki sinonimlərin semantikasını, yəni müvafiq sözlərin leksik prototiplərinin sinonimliyini nəzərə almaq onların hər birinin leksik prototiplərinin xüsusiyyətləri və sərhədlərini müəyyən etməyə kömək edir. Belə təhlil müşahidə olunan materialla işləməyə və nitq sinonimləri səviyyəsində açıq

tutuşdurmalar sırasının təhlilindən yayınmağa imkan verir;

– prototip sözün məna invariantı, yəni dil sisteminin vahidi kimi çıxış edir. Leksik prototip uzunmüddətli yaddaşda saxlanılan minimal mənalar sistemini təmsil edir və sözün məcazi mənaların aktuallaşmasının əsas mənbəyidir. Leksik prototip sözün semantik strukturunun invariantı məcazi mənaların “fonu” kimi çıxış edən nominativ-ilkin məna əsasında formalaşır. Sözün real kommunikativ aktla (kontekstlə) əlaqəli sistem birmənalılığının sərt xronoloji məhdudiyətlərə cavab verməsi leksik prototiplərin varlığının sübutudur;

– semlər sözün semantik tutumunu təşkil edir. Semantik qatın komponenti semlər sözün denotatının fərqləndirici əlamətlərini əks etdirir və sözün mənasını fərqləndirə bilir. Sözün semantik strukturunda okkazional (təsadüfi, kontekstual) semlərin yaranması onun işlənmə prosesində yeni məna çaları kəsb etməsi ilə şərtlənmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir ingilis dilində leksemlərinin yaranma mexanizmləri və onların işlənməsinin prototip semantikanın metodlarından istifadə etməklə öyrənilməsindən ibarətdir. İşdə leksik-semantik sahənin və vahid leksik-semantik qrupa daxil olan çoxmənalı leksemlərin məna nüvəsinin (leksik prototipi) müəyyən edilmişdir. İşdə konkret obrazların bərpasından istifadə etməklə konkret materialın təhlili üçün xüsusi üsullardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində “dil – nitq” dixotomiyası arasındakı fərqi asimmetrik xarakteri əsasında dil və danışq ifadəsi arasındakı fərqi müəyyən etməyə cəhd edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti dil və nitq səviyyələrində leksik vahidlərin məzmunu arasındakı əlaqənin asimmetrik xarakterini müəyyən etməkdən ibarətdir. İşdə dil sistemi səviyyəsində sözlərin məna nüvəsi (məna sərhədləri) və onların invariantlarla təmsil olunması müəyyən edilmişdir. Məcəzi mənaların formalaşması və dekodlaşdırılması zamanı leksik prototip həm nominativ-ilkin (qeyri-törəmə) məna, həm də invariant şəklində ilkin baza kimi çıxış edir ki, bu da kommunikasiya situasiyalarının təsiri altında leksik-semantik mənaların variantların aktuallaşmasının tələblərinə cavab verir. İşdə sözlərin məcazi mənalarının formalaşması və təsvir mexanizmi kimi

sözün mənə özəyinə, danışığ və dil kontekstinə əsaslanaraq “üçüncü mənə”nin formalaşmasının mümkünlüyü konkret nümunələr əsasında təqdim olunur.

Tədqiqatın nəticələri mühazirə kurslarında və leksikologiya, ümumi dilçilik, koqnitiv dilçilik üzrə xüsusi kurslarda, həmçinin xüsusi fakültələrdə ingilis dilinin tədrisi təcrübəsində, leksikologiya üzrə dərslərlərin, kurs işləri və dissertasiyaların yazılması zamanı istifadə oluna bilər. İşdən alınmış leksik prototiplərdən didaktik məqsədlər üçün tədris təcrübəsində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas məzmunu və nəticələri kafedra iclaslarında müzakirə olunmuş, Beynəlxalq və Respublika konfranslarının məruzələrində öz əksini tapmış, konfransların materiallarından ibarət toplularda, eləcə də Respublikada və xarici ölkələrdə nəşr olunan elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 7 səhifə, 12100 işarə, I fəsil 34 səhifə, 65415 işarə, II fəsil 49 səhifə, 94119 işarə, III fəsil 32 səhifə, 58109 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, 5647 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 235390 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, müdafiyyəyə çıxarılmış müddəalar təqdim olunur, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, dil materialı və tədqiqat metodları, işin aprobasiyası, tətbiqi və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın “**Müasir germanistikada semantik araşdırmalara dair mənbələrin tənqidi təhlili**” adlı I fəslinin “*Semantika müxtəlif elmlərin işığında*” adlı 1-ci paragrafında semantikanın predmetini təyin

etməyin asan məsələ olmadığı göstərilir. Semantika təbii dilin təsvirində məhək daşdır. D.Bennetin fikrincə, “*semantik tədqiqatın mərkəzi dil vahidləri ilə yaşadığımız dünya arasındakı münasibətlər deyil, dildaxili semantik münasibətlər olmalıdır*”². Semantikanın tədqiqində ikinci istiqamət koqnitiv tədqiqatlarda geniş təmsil olunur. Koqnitivistlərin məqsədi, E.S.Kubryakovaya görə, “*dil vahidlərinin semantikasında dildənkənar ideyalar və kateqoriyaların, daha geniş mənada, ümumbəşəri idrak və təfəkkür qanunlarının lingvistik vahidlərin semantikasında necə pozulduğunu müəyyən etməkdir*”³.

Müasir dilçilikdə sözün məzmununun öyrənilməsində aparıcı amil F.de Sossürün “dil işarələr sistemidir” və dil vahidlərinin dəyəri haqqında təlimidir. Müəllifə görə, dəyər “*dil vahidlərinin əlaqə və qarşılıqlı asılılığının müəyyən edilməsi ilə sıx bağlıdır, bunu müəyyən etmədən onların mahiyyətini düzgün və obyektiv açmaq mümkün deyildir*”⁴. Dil sistemində eyni səviyyəli dil vahidlərinin korrelyasiyası sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərə əsaslanır. F. de Sössürə görə, “*nitqdəki sözlər bir-biri ilə əlaqə yaradaraq, elementlərin eyni vaxtda tələffüz imkanını istisna edən xətti xarakterə əsaslanan əlaqələrə girir. Bu elementlər nitq axınında bir-birinin ardınca düzülür*”⁵.

Semantika işarələr və ətraf dünya arasında münasibətləri öyrənir. Lakin sözlərin təbii dilin sintaktik konstruksiyalarında mənası dil və dünya arasında münasibətlərlə tamamlana bilməz. Təbii dillərdə məna antroposentrikdir, yəni insan təbiətinin ümumi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məna entosentrikdir, yəni, A.Vejbitskayanın da yazdığı kimi, “*aid olduğu etnosa tuşlanmışdır*”⁶.

Müasir semantikanın inkişafında semiotika müstəsna rol oynamışdır. Semiotika çərçivəsində sinxron semantik tədqiqatların

² Bennet, D.C. Spatial and Temporal Uses of English Prepositions. An Essay in Stratificational Semantics / D.S.Bennet. – London, – 1975. – p.4.

³ Кубрякова, Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология-когнитивная наука// Вопросы языкознания, – 1994. №4, – с.17-33.

⁴ Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр; пер. с фр. Л.М.Сухотина. – Москва: Логос, – 1998. – с. 55.

⁵ Yenə orada, s.155.

⁶ Wierzbicka, A. Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction / By A.Wierzbicka. – Berlin: New York: Mouton de Gruyter, – 2003. – p.16.

məqsədi, vəzifələri və çərçivələri təyin edilmişdir. Linqvistik semantikanın baniləri, əsasən, bir söz və ya sinonim silsiləsi daxilində baş verən tarixi semantik proseslərlə (mənalарın daralması və genişlənməsi, ümumiləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi, pisləşməsi və təkmilləşməsi, metaforik və metonimik köçürülməsi mənalарın inkişafı, “semantik qanunlar” mənasında⁷, sinonimlərin rəqabəti və diferensiasiyası, mənalарın analogiya ilə inkişafı və s. məşğul olmuşlar.

Dilə koqnitiv yanaşmanın əsasını dilin “fikir formalaşdıran və ifadə edən, biliyin insan şüurunda saxlanması və təşkili, bilik mübadiləsi vasitəsi” kimi öyrənilməsi ideyası təşkil edir. Dilçilər problemləri “*müxtəlif elmlərin səylərini birləşdirərək və həm müəyyən ümumi fərziyyələr sistemini inkişaf etdirərək, həm də elmlərin əvvəllər naməlum, ən son nailiyyətləri işığında bu mövzuda toplanmış bilikləri tənqidi şəkildə nəzərdən keçirərək həll etməyə çalışırlar*”⁸.

Semantik problemlərin həlli təkcə nəzəri dilçilik üçün deyil, həm də onun informasiya axtarış sistemlərində, nitqin tanınması, avtomatik tərcümə, sual-cavab və avtomatik mücərrədləşdirmə sistemlərində tətbiqi üçün daha çox maraqlıdır.

I fəslin “*İngilis dilçiliyində semantik araşdırmaların tənqidi təhlili*” adlı 2-ci paraqrafında linqvistik semantikanın predmeti təbii dilin morfem, söz, qrammatik formalar və sintaktik konstruksiyalarda qərarlaşmış məzmun olduğu qeyd edilir. Linqvistik semantikanın predmeti belə geniş – dilin bütün səviyyələrinin: leksika, morfologiya və sintaksisin semantik aspekti kimi başa düşülməsinin tarixi çox da uzaq deyil və S.Ullmanın tədqiqatlarından başlayır⁹.

Yaranmasının ilkin dövründə diaxron xarakter daşıyan semantika yalnız XX əsrin 2-ci rübündən İ.A.Boduen de Kurtene¹⁰

⁷Ульманн, С. Семантические универсалии //Новое в лингвистике/ С.Ульманн. – М.: Прогресс, – 1970. Вып. 5, – с.250-299.

⁸Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики //Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. №1, – с. 9.

⁹Ullmann, St. The principles of Semantics / St.Ullman. – Oxford: Basil Blackwell, – 1963. – 345 p.

¹⁰Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию: [в 2-х томах] / И.А.Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, – т.І, – 1963. – 353 с.

və F. de Sössürün¹¹ tədqiqatlarının təsiri altında sinxron müstəviyə adlanmış oldu və beləliklə, aparılan araşdırmalarda canlı dillər və dialektlərin öyrənilməsinə üstünlük verildi ki, bu da tədqiqatlarda gənc qrammatiklərin atomar prinsipinin sistemlilik prinsipi ilə əvəzlənməsinin təntənəsi idi. Strukturalizmin ilkin cərəyanlarında semantika ya tam inkar olunur, ya da fraqmentar şəkildə öyrənilir. Lakin tezliklə struktur linqvistikanın semantikaya aid məsələlərə göz yummaqla uğurla inkişaf edə bilməyəcəyi gerçəkliyi məlum oldu.

Struktur semantikasının yaradılmasına ilk cəhdi Y.Trir¹² etmişdir. Bu cəhdlər yetərincə uğurlu olmasa da, onun irəli sürdüyü ideyalar əksər dilçilər tərəfindən qəbul və struktur semantikanın yaradılmasında nəzəri baza kimi tətbiq edildi. Semantikanın fərqli müstəvidə tədqiqinə yaranmış ehtiyac dilçilər, xüsusən də dilin törəmə modelləri (törəmə qrammatikanın) nəzəriyyəsinin tərəfdarları tərəfindən dərk edilməyə başlandı və bu sonradan Avropa dilçiliyində yeni yaranacaq bəzi istiqamətlər üçün nəzəri platformaya çevrildi. Keçmişin bəzi dilçiləri semantikanı öyrənərkən, əslində, koqnitiv əsasa söykənmişlər. A.A.Potebnya, Q.Qiyom¹³ və b-nin tədqiqatlarında dil (nitq) strukturları ilə təfəkkür strukturları arasındakı əlaqə izlənilmişdir.

Dil işarələrinin məzmununda dil və qeyri-dil mənalarını fərqləndirən A.A.Potebnya birincilərə “yaxın mənaları”, ikincilərə isə “uzaq mənaları” aid edirdi: *“birincilər ümumxalq, abstrakt xarakter, ikincilər isə şəxsi: sözün yaxın mənası xəlqidir, ... sonrakı məna hər birində elementlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə görə fərqli – şəxsidir”*¹⁴. Müəllif ən yaxın (və ya obyektiv) mənanı “xəlqi məna” adlandırır, çünki o, eyni dil daşıyıcılarının oxşar fikirlərə sahib olduğuna inanır.

¹¹ Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.

¹² Trier, J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, – 1973. – 347 S.

¹³ Потебня, А. А. Мысль и язык/ А.А.Потебня. – Киев: СИНТО, – 1993. – 192 с.; Гийом, Г. Принципы теоретической лингвистики / Г.Гийом. – М.: Прогресс, – 1992. – 217 с.

¹⁴ Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2./А.А.Потебня. – М.: Наука, – 1959. – с.20.

Əlavə məna subyektivdir. Onun konsepsiyasındakı dil (işarəvi) məzmununun qeyri-dil məzmununa münasibətdə formallığına dair mülahizələri İ.A.Boduen de Kurtenenin biliyin üç növünə; dil, intuitiv və elmi (nəzəri) – dair təliminə çox yaxındır. İ.A.Boduen de Kurtene semantikanı “*sözün mənası, yəni dil və qeyri-dil təsəvvürlərinin birləşməsinə*”¹⁵ dair elm kimi, “*dilxarici təsəvvürlərin surf dil təsəvvürləri ilə assosiasiyalarında*”¹⁶ isə dilin mahiyyətini görürdü.

XIX əsrin ortaları semantikanın inkişafında böhran mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər. Mənanın tədqiqinin dilçiliyin əhatə dairəsindən kənara çıxarılmışdı və bunun nəticəsi kimi L.Blumfild mənanın kimya, fizika kimi elmlərin tədqiq predmeti olduğunu yazırdı¹⁷. Lakin böhran dövrlərində də semantikaya dair araşdırmalarda ənənəvi və yeni tədqiqat metodlarından istifadə edilərək məna haqqında qiymətli məlumatlar toplanılmışdır. Məsələn, H.Pətnem semantikanı “*sintaktik markerlər, semantik markerlər, stereotiplər və ekstensional kimi dörd komponentdən ibarət vektor*” hesab edir¹⁸. Onun anlamında, “*semantikanın birinci komponenti qrammatikdir, ikinci “həmin sözlərin aid edildiyi obyektlərin kateqoriyasına işarə edir”, “stereotip sözlə əlaqəli ümumi qəbul edilmiş fikirdir, tamamilə qeyri-dəqiq ola bilər”, “sözün ekstensionalı onun tətbiq oluna biləcəyi predmetlərin məcmusudur*”¹⁹.

Mənanın metaforik əsaslarını öyrənən C.Lakoff və M.Conson tədqiqatlarında E.Roşun prototip ideyasına arxalanır və N.Xomskinin mənanın şüurun koqnitiv funksiyalarından ayrılmaz olması fikrinin əks mövqə nümayiş etdirirlər²⁰. U.L.Çeyfin tədqiqatlarında semantika şərhəedic komponentdən əsas komponentə çevrilir. O, məzmun planının diskretliyini anlayışların subkateqoriyası ilə

¹⁵ Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2./А.А.Потебня. – М.: Наука, – 1959. – с. 11.

¹⁶ Yənə orada, s. 71.

¹⁷ Блумфилд, Л. Язык / Л.Блумфилд. – М.: Прогресс, – 1968. – с.41.

¹⁸ Патнэм, Х.У. Философия сознания / пер. Л.Макиевой, О.Назаровой, А.Никифорова. – М.: Дом интеллектуальной книги, – 1999. – с.178.

¹⁹ Yənə orada, s. 178.

²⁰ Lakoff, G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – London: University of Chicago Press, – 2003. – 276 p.

əlaqələndirir²¹. Alt strukturun, semantik struktur istisna olmaqla, digər nə iləsə eyniləşdirilməsində əsas görməyən müəllif N.Xomskinin törəmə qrammatikasının prinsiplərindən qətiyyətlə imtina edir. Onun fikrincə, *“yalnız leksik deyil, həm də qrammatik semantikanı əhatə edən düzgün təşkil olunmuş semantik strukturlardan başlayan yol düzgün təşkil olunmuş üst strukturlara və onların fonetik representasiyalarına aparır”*²². Nitqin yaranma prosesinin başlanğıc (semantik) və sonuncu (fonetik) fazalar arasında aralıq fazalarının – xəttilik, maddiləşmə və s. yerləşdiyini etiraf edir və bu da bütün prosesə çoxfazlı xarakter verir.

Dildə bütün cəhdlərin əsasında mənanın ötürülməsi dayanır və buna görə də məna kimi əsas problemin həlli müasir semantikanın gələcək istiqamətlərinin hansı yöndə şaxələnməsindən çox asılıdır. F.Y.Veysəliyə görə, *“bu elmin inkişaf meyli dil vahidlərinin semantikasının araşdırılmasına doğru”*²³. A.Y.Məmmədova görə, dərketmə *“təfəkkür prosesi kimi anlam və mənanın semantik səviyyələri ilə sıx bağlıdır. Anlam və məna şəxsin mətnə münasibəti deməkdir və anlamın strukturunun öyrənilməsi anlamın subyektivi ilə əlaqəlidir, çünki məna obyektivi, anlam isə subyektiv münasibət kimi şəxsə aiddir”*²⁴. Semantikaya aid nəzəri mənbələrin təhlili göstərir ki, dil strukturlarının məna qatı fərqli aspektlərdən araşdırılmasına baxmayaraq, daima dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

I fəslin **“Riçard-Oqden nəzəriyyəsi və digər semantik nəzəriyyələr”** adlı 3-cü paragrafında ənənəvi semantikanın forma və məna arasındakı əlaqə ilə məşğul olduğu göstərilir. İşarə fenomeni üzərində düşünən filosof və lingvistlər onun strukturunun təsəvvüründə əksər hallarda həndəsi fiqurlardan istifadə edirlər. Bu

²¹ Чейф, У.Л. Значение и структура языка / У.Л.Чейф. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ» / URSS, – 2009. – 430 с.

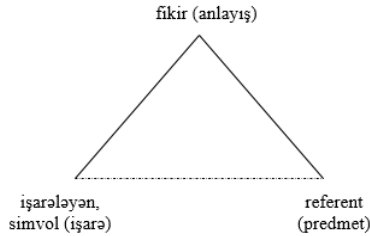
²² Yənə orada, s. 416.

²³ Veysəli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları [7 cildə] / F.Y.Veysəli. – Bakı: Mütərcim, – c. 3. – 2009. – s.82.

²⁴ Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2013. – s.29.

istiqlamətdə ilk uğurlu cəhd və qrafik model Ç.K.Oqden və A.A.Riçardın “semantik üçbucağı”dır²⁵.

Linqvistik mənanın mahiyyətini açmaq, əslində, onun formalaşmasında üç əsas “iştirakçı” arasındakı əlaqəni izah etmək deməkdir: işarə obyektini, onun insan şüurunda anlayış və ya təsvir şəklində əks olunması və işarə. Onların üçlüyü linqvistik mənanın istənilən modelinin yaradılması üçün əsasdır [bax: şəkil 1.3.1]:

Səkil 1.3.1.

Oqden-Riçard üçbucağı

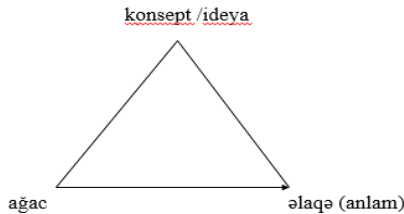
Bu modelin semantik məzmunu üç növ münasibəti ehtiva edir: sözlü işarə gerçəklik obyektini, şüurda anlayış şəklində əks olunan referenti və ya həmin işarənin köməyi ilə ifadə olunan siqnifikatı işarələyir. Bu model üzrə həqiqi mahiyyət müxtəlif şəkildə: ya “işarə – predmet” əlaqəsi xətti boyunca, ya da adlandırılan obyektin anlayışının işarə ifadəsi xətti boyunca şərh edilə bilər. Birinci halda, linqvistik mənanın mahiyyəti işarənin obyektiv atributu, yəni referensiya, ikincidə isə nominasiya subyektinin şüurumuzda konseptual əks olunması ilə müəyyən edilir.

Üçbucaq formasında təsvirdə qırıq-qırıq xətlər işarəni, simvolu (sözü) referentlə (gerçəklik obyektini) ilə əlaqələndirir. Bu isə onlar arasında əlaqənin bilavasitə olması deməkdir. Simvol (işarə) və fikir (anlayış) arasında əlaqə isə birbaşadır. Bu üçbucaq orta əsr qrammatikalarından bəlli bir ideyanı – dil işarəsinin forması həmin dildə danışan insanın təfəkküründə forma ilə əlaqələndirən anlayış vasitəsi ilə predmeti işarələyir. İstənilən dil vahidi üç kəmiyyətin birləşməsindən

²⁵ Ogden, C. K. The Meaning of Meaning. A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism [Electronic resource] / C K. Ogden, I.A.Richards. – Mode of access. URL: <http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/ogden-richardsmeaning-all.pdf>.

ibarət semiotik situasiyanın representantı, V.A.Zvegintsevə görə, “*gerçəklik dünyası, anlayışlar dünyası və mənalar dünyası. Bu kəmiyyətlər bir-biri ilə aşağıdakı şəkildə əlaqələndirilir: ... gerçəklik dünyası ilkin kəmiyyətdir; anlayışlar dünyası reallığın idrak prosesi ilə müəyyənləşir və ona adekvat olmağa çalışır...; mənalar aləmi dildə anlayışlar aləminin sabitləşməsinin konkret yoludur*”²⁶.

Semantik üçbucağın təmsil etdiyi formada mənanın hər üç aspekti bərabər hüquqlu kimi çıxış edir. Lakin, əslində, bu heç də belə deyil. Birincisi, anlayışın predmetə münasibəti dilin sferası ilə birbaşa əlaqəli deyil – burada biz psixoloji hadisə kimi konseptuallaşma ilə rastlaşırıq. İkincisi, ənənəvi semantikada işarənin referensiyası da ikinci planda qalırdı, Ç.K.Oqden və A.A.Riçardın yazdıqları kimi, o səbəbdən ki, işarə və referent arasında münasibət dolayı xarakter daşıyır, o mənada ki, predmet, situasiya və ya hadisələrin vəziyyətini işarələmək üçün işarələrdən istifadə edən interpretant vardır. Referensiya yalnız danışmaq fəaliyyətində reallaşır, halbuki dil sistemində işarə anlayış, yəni işarənin mənası, müəyyən obyektlər çoxluğu ilə virtual və potensial münasibətə malik olur. Ç.K.Oqden və A.A.Riçardın semantik üçbucaq konsepsiyasını tənqid edən F.Y.Veysəlli yazır ki, “*təfəkkürün bir tərəfdən işarələyənlə, o biri tərəfdən isə işarələyənlə əlaqəsini bu üçbucaq tam əks etdirmir. ... söz, cümlə yalnız təfəkkürdəki tellərlə obyekt və ya referenslə əlaqələndirir:*

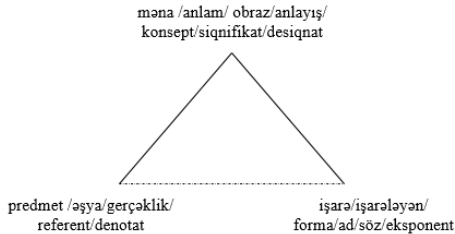

“*ağac*” ideyası dörd fonemin ardıcılığı ilə şüurumuzda əks olunur və “*ağac*” referensinin inikası kimi bu söz dilimizdə adlandırma funksiyasını yerinə yetirir”²⁷.

²⁶ Звегинцев, В.А. Предложение и его отношение к языку и речи В.А.Звегинцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, – 1976. – с. 193.

²⁷ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları: [7 cildə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 3. – 2009. – s.60.

Biz öz işimizdə semantik üçbucağın küncələrini 1) siqnikat/desiqnat, 2) eksponent; 3) denotat kimi təyin edən A.V.Lemovun mövqeyini daha məqsəduyğun hesab edirik²⁸ [Bax: şəkil 1.3.5].

Şəkil 1.3.5.

Semantik üçbucağın A.V.Lemovun anlamında qrafik təsviri

Ç.K.Oqden və A.A.Riçard tədqiqatlarında dil hadisələrinin sırf semantik təhlilindən uzaqlaşmağa və digər fənlərdən elmi bilikləri mənanın öyrənilməsinə cəlb etməyə çalışmışlar.

Tədqiqatın **“Dil işarələrinin aspektləri: sintaktik, semantik, praqmatik və siqmatik aspektləri”** adlı II fəslinin **“Sözlərin sintaktik səviyyədə sinonimliyi və omonimliyi”** adlı 1-ci paragrafında leksik semantikanın, xüsusən də polisemiyanın əhəmiyyəti qaydada anlaşılması əsas linqvistik kateqoriyaların dərki və müəyyənləşdirilməsində mühüm mərhələ hesab edilir. Dil işarələrinin omonimliyi, sinonimliyi, çoxmənalılığı asimetriyanın təzahürüdür və bu barədə ilk dəfə S.O.Karsevski bəhs etmişdir. O, dildə asimetriyanın xarakterik bir növünü – ifadə planı ilə məzmun planı arasında “sürüşmə” nəticəsində yaranan dil hadisələrin polisemiya və sinonimiyasını göstərmişdir. Müəllifə görə, *“işarə və məna adətən bir-birini tam əhatə etmir, çünki eyni bir işarə özünü başqa vasitələrlə ifadə etmək üçün bir neçə funksiyaya malik olmağa meyillidir, məna isə öz işarəsindən başqa vasitələrlə özünü ifadə etməyə çalışır”*²⁹.

²⁸ Лемов, А. В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии)/ А.В.Лемов. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, – 2000. – с.192.

²⁹ Карцевский, С.О. «Об асимметричном дуализме языкового знака» // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: – 1965. 3-е изд. – Ч.2. – с. 87.

Omonimiyanın dilin istənilən səviyyəsində mövcudluğu artıq çoxdan mübahisə doğurmur. Y.S.Maslovun fikrincə, “... omonimiya altında iki fərqli işarələyənin, bir tərəfdən, morfemlər və ya morfem birləşmələrinin “səviyyəsi”ndə, digər tərəfdən, söz birləşməsi səviyyəsində məna eyniliyini başa düşürük”³⁰. V.İ.Arnolda görə, “omonimlərin mənaları arasındakı əlaqələr həmişə təsadüfi olur və danışan onlar arasındakı əlaqəni dərk etmir. Məsələn, isim sahəsində “capital” sözünün səs kompleksi üç sözə uyğundur, onların sinonimləri: “a large letter”, “a stock of money”, “a metropolis” – (böyük hərf, pul fondu, metropolis). Omonimlər eyni məna və formalar sisteminin üzvləri olmadıqları üçün fərqli sözlərdir”³¹.

Dil işarələrinin tərəfləri arasında simmetriyanın pozulmasına səbəb olan omonimlər həm də mətn tərkibində fikrin dəqiqləşməsinə əngəl törədir, kontekstin birdən çox mənada başa düşülməsinə gətirib çıxarır, yəni ikimənalılığın təzahürünə zəmin yaradır. İngilis dilindəki “They can fish” cümləsində “to can” (konservləşdirmək), “can” isə (bacarmaq) mənalarını ifadə edir. İşlənmə zamanı konversiyaya məruz qalmış “a fish” (balıq), “to fish” isə (balıq tutmaq) omonimlərinin leksik mənasında ikimənalılıq yaranır. Məsələn:

“They can fish” – (Onlar balıq tutmağı bacarırlar);

“They can fish” – (Onlar balıq konservləşdirirlər).

Bu cümlələrdə omonimliyin yaranmasına səbəb omonim sözlərin sintaktik funksiyalarının dəyişə bilməsi, eləcə də fərqli leksik mənalara malik olmalarıdır.

Omonim sözün fərqli mənalarının konkret bir sözləmdə peyda olması ikimənalılıq hadisəsini yaradır. M.Ə.Qocayeva “omonimlik və ikimənalılıq arasında bərabərlik işarəsi qoymaqla demarkasiya xəttinin götürülməsinin qeyri-mümkünlüyünü”³² qeyd edir. Müəllifə görə, “omonimlik lingvistik-ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunan tarixi-ictimai, ...ikimənalılıq isə sırf kontekstual hadisədir,

³⁰ Маслов, Ю.С. Омонимы в словарях и омонимия в языке (к постановке вопроса) // Вопросы теории и истории языка: Сборник в честь профессора Б.А.Ларина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, – 1963. – с. 198.

³¹ Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / И.В.Арнольд. – М.: ФЛИНТА: Наука, – 2012. – с.311.

³² Qocayeva, M.Ə. Sintaktik omonimliyin struktur semantikasi /M.Ə.Qocayeva. – Bakı: ADPU, – 2023. – s.37.

*danışıq faktıdır, spontan nitqdə yaranır. ...omonim sözün eyni bir mətndə təzahür edən iki mənasından törəyir*³³.

Mənanın başa düşülməsinə omonimlərin heç bir təsiri yoxdur, çünki onlar həmişə situasiya (kontekst) ilə ayrılır və resipiyentə müəllifin hansı omonimləri nəzərdə tutduğunu müəyyən etməyə yaxından kömək edir. K.M.Abdullayevə görə, *“sözün dərin qatındakı bu və ya başqa mənanın ön plana keçməsi konsituasiyadan asılıdır. Belə bir halın mümkünlüyü dilin dərin qatındakı özünəməxsus demokratik münasibətlərin mövcudluğundan xəbər verir*³⁴.

Ümumilikdə sinonim lüğətdə olduğu müddətcə sinonimdir. L.Blumfeld mütləq sinonimiyani “elmi fantastika” hesab edərək, sözün mənalərini öyrənərkən situasiyaların müxtəlifliyinə göz yummaq olmaz fikrindən çıxış edir. Onun fikrincə, *“hər bir linqvistik formanın xüsusi mənası var”* və *“sözlər arasındakı fonem fərq onların semantikasında fərqliliyə sövq edir*³⁵.

Sinonim cütlüklər cümlə daxilindən yalnız emfazanın yaranmasına deyil, həm də dəqiqləşdirməyə, eləcə də bir-birini tamamlamağa xidmət edir. Məsələn: *“The wiles and cunning which had enabled the Tories to dominate one-quarter of the world were brought into play to rob the working class of the fruits of their struggle for democratic advance*³⁶ – (Mühafizəkarlara keçmişdə dünyanın dördüdə bir hissəsi üzərində öz hökmranlıqlarını bərqərar etməyə imkan yaradan hiyləgərlik və məkrilik fəhlə sinfinin mübarizədə əldə etdiyi demokratik prosesdən məhrum etmək üçün yenidən işə salınmışdır).

Mənanın başa düşülməsi dil vahidlərinin seçiminin adekvatlığından – ayrı-ayrı dil vahidlərinin mənalərinin kontekstlə uyğunluğundan, istifadəsinin məqsədəuyğunluğu və düzgünlüyündən asılıdır. Bu, ünsiyyəti təşviq edir və onun əsas məqsədi məlumat mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşmaya kömək edir.

³³ Qocayeva, M.Ə. Sintaktik omonimliyin struktur semantikasi /M.Ə.Qocayeva. – Bakı: ADPU, – 2023. – s. 38.

³⁴ Abdulla, K.M. Qeyri-səlis mətniç və dil-nitq / K.M.Abdulla, R.Əliyev. – Bakı: Sim-sim, – 2024. – s.72.

³⁵ Блумфилд, Л. Язык / Л. Блумфилд. – М.: Прогресс, – 1968. – с.148.

³⁶ <https://textarchive.ru/c-2415919-p9.html>

II fəslin 2-ci paragrafi **“Sözlərin semantik tutumu və semantik əlamətlərə görə təhlili”** adlanır. Mənalər bizə heç vaxt əvvəlcədən verilmir, onlar ətraf mühit ilə koqnitiv qarşılıqlı təsirdə yaranır və törəyir ki, bu da dilə adresantdan adresata informasiyanı ötürmək məqsədi ilə ünsiyyət prosesində mübadilə edilən işarələrin kodlar sistemi kimi ənənəvi baxışın kök atmış ənənəvi fərziyyələrini inkar edir. L.V.Şerbaya görə, dildə *“mənalərin cəmi deyil, yeni mənalari verən mənalərin cəmlənməsi qaydaları”* vardır³⁷. Əslində, bu fərziyyədə nitq vahidlərinin (söyləm, diskurs) funksional-integrativ təhlilinin aparılması üçün başlanğıc müddəalar cəmlənmişdir. İntegrativlik diskursun semantik fəzasının yaranmasını söyləmlərin ardıcıl cəmlənməsindən formalaşan fenomen kimi deyil, bu vahidlərin cəmindən kənara adlayan yeni mənalərin yaranmasına xidmət edir.

Y.Trier *“sahə”* anlayışını leksik sahəyə şamil edir. Onun anlamında, *“semantik sahə sıx bağlı və aydın ifadə olunmuş leksik sahədir, burada hər bir vahidin mənası qonşu vahidlər tərəfindən müəyyən edilir və üstəlik onların semantik sahələri onlar arasındakı semantik boşluqları bölərək və dolduraraq qarşılıqlı olaraq biri digərini məhdudlaşdırır”*³⁸. Müəllifə görə, sözün öz-özünə, başqa sözlərlə əlaqəsi olmadan heç bir mənası yoxdur. Söz mənanı yalnız ona yaxın digər sözlərin də mənaya malik olduqlarına görə qazanır³⁹.

Söz çoxqütüblüdür, yəni o, fərqli xüsusiyyətlərin mürəkkəb vəhdətini təmsil edir və buna görə də dilin leksik qatını bir və ya iki əlamətə əsaslanan vahid təsnifatla məhdudlaşmaq çətindir. İ.V.Arnolda görə, *“leksik tərkibin sözlər arasında semantik əlaqələrə görə təsnifi bir neçə formada, əsasən, sinonimlər, antonimlər və omonimlərin fərqləndirilməsi üzrə aparılır. ...məntiqi, kontekstual, tematik və digər semantik qruplaşdırma növləri mümkündür. Leksik*

³⁷ Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность/ Л.В. Щерба. –М.: Издательство ЛКИ/URSS, – 2008. – с.24.

³⁸ Trier, J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. / – Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, – 1973. – S.106

³⁹ Yenə orada, s. 106.

qatda emosional-ekspressiv leksikanın da ayırd edilməsini qeyd etmək olar»⁴⁰.

Müasir dilçilikdə semantik sahənin lingvistik statusunun öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif nəzəri konsepsiya və metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Biz öz işimizdə mövcud fikir və tərifləri ümumiləşdirib orta q mövqeni təqdim etmək istərdik: semantik sahə müəyyən ümumi (inteqral) semantik əlamətlə birləşən dil vahidlərinin məcmusudur. Semantik sahə müxtəlif nitq hissələrinin leksik vahidlərini təmsil edir. Məsələn, ingilis dilində “aviation” (aviasiya) semantik sahəsini leksikoqrafik mənbələri əsasında təhlili nəticəsində aşağıdakıları ayırd etmək olar:

a) isimlər: “an airplane” (təyyarə, uçuş aparat); “a pilot” (pilot, uçuş gəminin komandiri); “a fuselage” (gövdə, bort, füzəla); “an engine” (mühərrik); “a guidance” (idarəetmə); “a distance” (məsafə); “a passenger” (sərnişin); “a cockpit” (heyət kabinəsi)⁴¹;

b) sifətlər: “supersonic” (səsdən sürətli); “high-speed” (yüksək sürətli)⁴²; “hipersonic” (hipersəs); “all-digital” (tam rəqəmsal)⁴³;

c) fəllər: “to fly uçmaq” (təyyarə ilə daşımaq) (sərnişin, yük)⁴⁴; “to maneuver” (manevr etmək); “to launch” (atmaq) (raket və s.)⁴⁵.

Eyni semantik sahə müxtəlif leksik-semantik qruplardan təşkil olunur:

a) hava nəqliyyat vasitələri: “an airplane” (təyyarə, uçuş aparat); “an airship” (dirijabl); “a helicopter” (vertolyot, helikopter); “a sailmaker” (yelkənçi); b) “uçuş heyəti”: “a pilot” (təyyarəçi); “a panel operator” (bort mühəndisi)⁴⁶;

⁴⁰ Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / И.В.Арнольд. – 2-е изд., перераб. – М.: ФЛИНТА:Наука, –2012. – с.82.

⁴¹ Англо-русский и русско-английский словарь [Электронный ресурс]. URL: <https://www.multitran.ru/c/m.exe?&l1=1&l2=2&CL=1&a=0>

⁴² Англо-русский и русско-английский словарь [Электронный ресурс]. URL: <https://www.multitran.ru/c/m.exe?&l1=1&l2=2&CL=1&a=0>

⁴³ Англо-русский авиационный словарь [Электронный ресурс]. URL: <http://classes.ru/dictionary-english-russianavia.htm>

⁴⁴ Yənə orada.

⁴⁵ Англо-русский и русско-английский словарь [Электронный ресурс]. URL: <https://www.multitran.ru/c/m.exe?&l1=1&l2=2&CL=1&a=0>

⁴⁶ Англо-русский и русско-английский словарь [Электронный ресурс]. URL: <https://www.multitran.ru/c/m.exe?&l1=1&l2=2&CL=1&a=0>

c) proseslər: “a launching” (buraxılış, atmaq); “a piloting” (pilotluq); “a climbing” (hündürlüyü almaq); “a control” (idarəetmə); “a maneuvering” (manevr etmək)⁴⁷;

ç) təyyarə növləri: “a freighter” (yük təyyarəsi); “an airliner” (sərnişin təyyarəsi); “an airlifter” (hərbi nəqliyyat təyyarəsi); “a mail-plane” (poçt təyyarəsi); “a jetliner” (reaktiv hava gəmisi)⁴⁸;

d) parametrlər: “a frequency” (tezlik); “an altitude” (yüksəklik); “a temperature” (temperatur); “a speed” (sürət) və s.⁴⁹;

e) mühərrik növləri: “a jet” (reaktiv mühərrik); “a turbojet” (turbin mühərrik); “a turbofan” (turbovintlı hava mühərriki); “a turboshaft” (turboporşinli aviasiya mühərriki)⁵⁰.

Leksik-semantik qruplar lüğətin sistemli xarakterini aydın əks etdirir və materialı sistemləşdirmək üçün əlverişli üsuldur.

II fəslin *“Prototip nəzəriyyəsi və söz mənasının açılması”* adlı 3-cü paragrafında danışıq situasiyasının modelləşdirilməsində prototip yanaşma insanın təfəkkür mexanizmini izləməyə imkan verdiyi qeyd edilir. Prototiplər nəzəriyyəsi E.Roş tərəfindən koqnitiv psixologiya sahəsində formalaşmış və təqdim edilmişdir. Sonrakı mərhələdə prototiplər nəzəriyyəsi koqnitiv dilçiliyin koqnitiv semantikada öz əksini tapmışdır. Prototip obyektlər sinfi üçün ən representativ konseptdir, onun ətrafında təkcə bir-biri ilə deyil, həm də prototiplə əlaqəyə girən digər formalar mövcuddur. E.Roş prototipləri kateqoriyanın *“ən yaxşı nümunələri”* kimi səciyələndirir⁵¹.

⁴⁷ Девнина, Е.Н. Большой англо-русский и русско-английский авиационный словарь: свыше 100 000 терминов, сочетаний, эквивалентов и значений; с транскрипцией/под ред. акад.И.И.Павловца. –М.: Живой язык, –2011. – 512 с.

⁴⁸ Yenə orada.

⁴⁹ Англо-русский и русско-английский словарь [Электронный ресурс]. URL: <https://www.multitrans.ru/c/m.exe?&l1=1&l2=2&CL=1&a=0>

⁵⁰ Девнина, Е. Н. Большой англо-русский и русско-английский авиационный словарь: свыше 100 000 терминов, сочетаний, эквивалентов и значений; с транскрипцией/под ред. акад.И.И.Павловца. –М.: Живой язык, –2011. – 512 с.

⁵¹ Rosch, E. Prototype Classification and Logical Classification: The Two Systems / E.Rosch // E.Scholnick, ed., *New Trends in Cognitive Representation: Challenges to Piaget's Theory*. – 1981. – p. 73 – 86.

Prototip nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, empirik təqdim oluna bilən kateqoriyaların silsilədaxili strukturu dərəcəli məxsusluq və qeyri-aydın sərhədlərlə eyniləşdirilə bilər, ona görə də bu nəzəriyyədə kateqoriyalaşma prototiplə müqayisə olunur. Biz öz tədqiqatımızda E.Roş, C.Lakoffun fikirlərini bölüşür və prototipi öz sinfinin ən yaxşı nümayəndəsi, həm də bir insanın real gerçəkliyin böyük həcmli stimullarının öhdəsindən gəlməsinə imkan verən müəyyən vasitə kimi qəbul edirik.

Prototip nəzəriyyəsi Aristoteldən üzü bəri zəruri və yetərli şərtlər modelini irəli sürür. Məsələn, qadın kateqoriyası üçün insan, qadın və yaşca böyük olması zəruridir. Bu şərtlərə cavab verməyən “qadın” obrazı kimi dəyərləndirilə bilməz. F.Y.Veysəllinin fikrincə, *“prototiplərin iki mühüm əlaməti vardır: birincisi, onlar kateqoriya üçün yaxşı nümunələrdir, ..., ikincisi, prototiplər referens hallar kimi kateqoriyalaşmaya xidmət edir”*⁵².

E.Roş tədqiqatında insan şüurunun kateqoriyalarının sərhədlərinin qeyri-dəqiqliyinə (bulanıqlığına) diqqət yetirmişdir: *“Bu kateqoriyaların çoxunun dəqiq müəyyən edilmiş sərhədləri yoxdur”*⁵³. O, bu kateqoriyaların öz daxili strukturlarına prototipləri, eləcə də verilmiş kateqoriya üçün müxtəlif dərəcədə tipik olan qeyri-prototip üzvləri daxil etdiyini yazır. E.Roş əsas səviyyəli kateqoriyalara xüsusi diqqət yetirmişdir. Prototip modeldə obyektin kateqoriyaya aid edilmə ehtimalı onunla kateqoriyanın mərkəzi üzvü arasındakı oxşarlıqdan asılıdır. E.V.Urısonun təbirincə, *“prototip dil daşıyıcısının şüurunda müvafiq sinfin obyektlərini təsvir edərkən “hesab nöqtəsi” kimi xidmət edən sabitləşmiş bir obyektin obrazıdır”*⁵⁴. Məsələn, “tree” (ağac) sözünü götürək – bu, bütün ağacları əhatə edən ən yüksək kateqoriyadır, məsələn, “spruces” (küknarlar), “birches” (ağcaqayınlar), “oaks” (palıdlar) və s. Asılı

⁵² Veysəlli, F.Y. Semiotika: [7 cilddə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 4. – 2010. – s.276.

⁵³ Diday, E. New Approaches in Classification and Data Analysis/ E.Diday, Y.Lechevalier, M.Schader, P.Bertrand. – Berlin, Springer-Verlang, – 1994. – p.29.

⁵⁴ Урысон, Е.В. Норма, образец, стандарт, эталон, шаблон: заметки о полисемии / Е.В.Урысон // Слово и язык: Сб. ст. к 80-летию акад. Ю.Д.Апресяна / отв. ред. И.М.Богуславский, Л.Л.Иомдин, Л.П.Крысин. – М., – 2011. – с. 348.

“alt kateqoriya əsas kateqoriya səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Bu, daha spesifikdir, asılı kateqoriyaya nümunə “a Common spruce” (Avropa küknar)ını göstərmək olar. Beləliklə, bu nümunənin kateqoriyalaşması belə alınacaqdır: “tree” (ağac) → “spruce” (küknar) → “a Common spruce” (adi küknar).

Tədqiqatın **“Söz mənalarının açılmasının eksperimental təhlili”** adlı III fəslinin 1-ci paragrafı **“Dil materialının seçilməsi metodikası”** adlanır. Eksperiment üçün dil materialının seçərkən müəyyən prinsiplər gözlənilməlidir. Məsələn, müəyyən dil vahidinin işlənmə tezliyi və ya hər hansı bir sözün mənə çaraları, işləndiyi kontekstlərin məcmusu və s. Dil materialı elə hazırlanmalıdır ki, öyrənilən semantik komponent haqqında fərziyyələrin sözlər, cümlələr, mətnlər səviyyəsində eksplisit informasiya şəklində reallaşmış olsun.

Dil materialının semantik təhlilində iştirak edən informantlar haqqında məlumat: eksperiment azərbaycandilli auditoriyada ADU-nun ingilis dili fakültəsində ingilis dili ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri (30 tələbə, III və IV kurslar) arasında aparılmışdır. Informantlar ixtiyarı, cinsi mənsubiyyətindən asılı olmadan seçilmişdir. Informantlar eyni yaş qrupuna (20-25) aiddir. Qiymətləndirmədən əvvəl onlara eksperimentə cəlb olunmuş “good”, “evil”, “anger”, “pride”, “shame”, “consciousness”, “hatred”, “love”, “modesty”, “tolerance”, sözlərinin onlara hansı semləri məlumdur? sualı verilmişdir. Eksperimentin gedişində onlara ingilis dilindən əxlaqi-etik semantik mahiyyətli 10 sözün semlər üzrə şərh təklif edilmişdir: “good” – (xeyir), “evil” – (şər), “anger” – (qəzəb), “pride” – (qürur), “shame” – (utanc), “consciousness” – (vicdan), “hatred” – (nifrət), “love” – (məhəbbət), “modesty” – (təvazökarlıq), “tolerance” – (dözüm, tolerantlıq). Informantların şərhində müəyyən edilmiş semantik komponentlərin sayı 738-dir.

Semantik təhlilə ingilis dilindən “sincerity” (səmimilik) lekseminin konseptual məzmununa aid “faith” (inam, etibar), “frankness” (açıqürəklik, ürəyigenişlik), “truth” (həqiqət), “innocence” (məsumluq), “kindness” (xeyirxahlıq), “probity” (vicdanlılıq), “credibility” (sadelövhlük, tezinanma), “candour” (sözündə dürüstlük), “rectitude” (əxlaqlılıq), “honesty” (dürüstlük), “transparency” (şəffaflıq,

safliq), “openness” (aqqsozluuk), “nobility” (vicdanlilik, kubarliq, alicanabliq) vahidlər cəlb edilmişdir.

Eksperiment materialı “Oxford English Dictionary” və “Collins Cobuild English Language Dictionary” lüğətlərinin əsasında tərtib edilmişdir. Informantların qarşısında duran əsas vəzifə isə müvafiq vahidlərin denotativ makrokomponentlərinin semlərin məcmusunu müəyyənləşdirmək qoyulmuşdur.

Bu fəslin “*Eksperimentin aparılması metodikası*” adlı 2-ci paragrafında dil vahidlərinin semantik aspektinin öyrənilməsində psixolinqvistik metodlardan fəal şəkildə istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində dil materialının təhlilində bu metodların yerinə yetirilməsində aşağıdakı alqoritmə əsaslanmışdır:

1) aparılan tədqiqatın məqsədlərinə cavab verən eksperiment növü və materialın seçilməsi;

2) eksperimentin məqsəd və fərziyyəsinin formalaşdırılması;

3) irəli sürülən fərziyyəni yoxlamağa imkan verəcək təlimatların tərtib edilməsi;

4) informantlar (respiyentlər) üçün təlimatların hazırlanması;

5) eksperimentin iştirakçılarının seçilməsi ilə eksperimentin aparılması prosesinin təsviri;

6) alınmış nəticələrin işlənilib hazırlanması;

7) göstəricilərin şərhilə nəticələrin təqdim edilməsi.

Eksperimentin gedişində informantlarla iş aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdur:

– eksperiment üçün nəzərdə tutulmuş dil materialı informantlara əvvəlcədən təqdim edilmişdir;

– eksperimentin məqsədi onlara ətraflı izah edilmişdir;

– informantlara sorğu vərəqəsi təqdim edilmişdir;

– onlara “sem” termini və leksik vahidlərin semlər üzrə təhlilin mahiyyətinin nədən ibarət olması barədə məlumat verilmişdir;

– onlara semlər üzrə təhlili nəzərdə tutulmuş sözlərin yerləşdirildiyi cədvəllər təqdim olunmuşdur;

– cədvəldə vertikal sütunda sözlər yerləşdirilmişdir;

– horizontal sütunda isə sözlərin qarşısında onun semantik komponentləri – semlərinin yerləşdirilməsi göstərişi verilmişdir;

– informantlarda dil vahidinə hansı semlərin uyğun gəldiyini müstəqil şəkildə dəyərləndirmək göstərişi verilmişdir;

– sözün sematik məzmununun semləri arasında arxisemin (invariantın) müəyyənləşdirilməsi;

– informantlara semantik təhlilə cəlb olunmuş sözlərin semantik sahəsində həm denotativ, həm də konnotativ mənə semlərinin fərqləndirilməsi tövsiyə edilmişdir;

– informantlardan alınmış eyni mahiyyətli cavablar müəyyən edilmiş, formaca fərqli, lakin məzmunca oxşar cavablar ümumiləşdirilmiş və birləşdirilmişdir.

Leksik vahidlərin semantik məzmununun semlər üzrə təhlilində iştirak edənlər ayrı-ayrı vahidlərin sem modellərini aşağıdakı rəqəmlərlə təqdim etmişlər: “good” -70 sem, “evil” – 74 sem, “anger” – 81 sem, “pride” – 63 sem, “shame” – 75 sem, “consciousness” – 107 sem, “hatred” – 60 sem, “love” – 64 sem, “modesty” – 79 sem, “tolerance” – 65 sem. Ümumilikdə dil materialının semantik təhlili nəticəsində 738 sem ayırd edilmişdir.

III fəslin “*Eksperiment materialının lingvistik şərh*” adlı 3-cü paraqrafında sözün semantikasını onun lüğətlərdəki təsviri, yəni sözün leksikoqrafik mənasına qədər azaltmağın məqsədəuyğun olmadığı qeyd edilir, çünki sözdə, onun nüvə komponentində nüvətrafi semləri tam təmsil olunmur. Dilçilikdə “sem” terminini ilk dəfə V.Skaliçka mənə mikroelementini təyin etmək üçün işlətmişdir. Müəllifə görə, sem “*məzmun planının minimum məhdudlaşdırıcı vahididir. Semlər işarələnən predmet və hadisələrinin müxtəlif cəhət və xassələrinin dildə elementar əks olunmasını təmsil edir*”⁵⁵.

“Sem” anlayışına bu cür yanaşma Praqa funksionalistlərinin dil vahidlərinin funksiyasına üstünlük verdikləri nəzəriyyədən qaynaqlanır. Dil vahidinin mənası bir və ya bir neçə semi ehtiva edə bilər. F.Y.Veysəlliyyə görə, semem “*fərdin fəvqündə duran ictimai-*

⁵⁵ Скаличка, В. О грамматике венгерского языка / Пражский лингвистический кружок: Сборник статей / Сост., ред., предисл. Н.А.Кондрашова. – М.: Прогресс, – 1967. – с.277.

kommunikativ normadır, ...semem intersubektiv, ictimai, normativ və invariantdır”⁵⁶.

Biz öz tədqiqat işimizdə leksemələrin dil sistemində nizamlanmış cərgələr əmələ gətirməsi və zahiri semantikasına görə bir-biri ilə müəyyən paradigmatik əlaqədə olması fikrini əsas götürərək lüğət şərhlərinin təhlili və komponent təhlilindən istifadə etmişik.

Struktur yanaşmada mənanın sem təsviri geniş tətbiq edilir. Elementar mənaların ayırd edilməsi (məna atomları) üzvləri proporsional qarşılaşma münasibətində olan leksik-semantik qrupların olmasına xidmət edir. Məsələn, “father : mother = son: daughter = grandfather : grandmother = granddaughter : grandson” – (ata:ana = oğul:qız = baba:nənə = qız nəvəsi:oğlan nəvəsi) proporsional qarşılaşması (cütlüklər) bu leksik vahidlərin semantemlərində həm ümumi, həm fərqləndirici əlamətləri görməyə imkan verir. Bu cütlüklərin birinci tərəflərinin hər biri kişi cinsinə, ikinci tərəfləri isə qadın cinsinə aid olmaq kimi fərqlənir (bax. cədvəl 3.1.1).

İngilis dilində insanlar arasında qohumluq münasibətlərini bildirən sözlərin semantik sahəsinin əlamətlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: (canlı); 2 – (insan); 3 – (qohumluq münasibətində olan); 4 – (birbaşa qohumluq münasibəti); 5 – (eyni bir nəslə mənsub olan); 6 – (yaşca böyük); 7 – (kişi cinsi); 8 – (qadın cinsi); 9 – (cəmlilik).

Bu təsviri [+] və [-] simvollarını artırmaq və eyni bir əlamətin (cinsin) müsbət və mənfəi əlamətlərinin fərqləndirilməklə davam etdirmək olar. Müsbət əlamət [+kişi] “ata” semantemini mənfəi əlamət [-qadın] “ana” semantemindən fərqləndirir. Bir qarşılaşmada fərqləndirici sem digər münasibətdə inteqral əlamət kimi çıxış edə bilər: [+kişi cinsi] əlaməti “ata”, “oğul”, “baba”, “oğlan nəvəsi” semantemlərini birləşdirdiyi halda, [-kişi cinsi] əlaməti “ana”, “qız”, “nənə”, “qız nəvəsi” semantemlərini bir klasda birləşdirir. “Ata”: “oğul” və “ana”:“qız” semantemlərinin proporsiyası yeni əlamətləri daxil etməyə imkan verir: [+valideyn (ata)] / [-valideyn (ana)] və

⁵⁶ Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları: [7 cildə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 3. – 2009. – s.65.

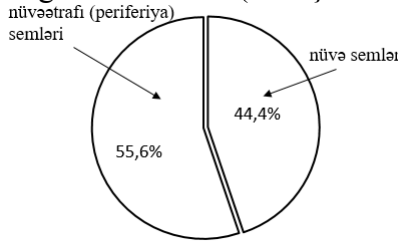
[uşaq]. İndi isə biz [+kişi cinsi], [+valideyn] komponentlərini sadalamaqla “ata” semanteminin sem tərkibini təsvir etmək olar (bax. cədvəl 3.1.1).

Cədvəl 3.1.1.
İngilis dilində qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
relative (qohum)	+	+	+	(-)	0	0	0	0	0
parents (valideynlər)	+	+	+	+	-	+	0	0	+
father (ata)	+	+	+	+	-	+	+	-	0
mother (ana)	+	+	+	+	-	+	-	+	0
brother (qardaş)	+	+	+	+	+	0	+	-	0
sister (bacı)	+	+	+	+	+	0	-	+	0
child (uşaq)	+	+	+	+	-	-	0	0	0
son (oğul)	+	+	+	+	-	-	+	-	0
daughter (qız)	+	+	+	+	-	-	-	+	0
uncle (əmi)	+	+	+	-	-	+	+	-	0
aunt (xala)	+	+	+	-	-	+	-	+	0
cousin (əmioğlu, əmiqızı)	+	+	+	-	+	0	-	+	0
nephew (qardaşoğlu)	+	+	+	-	-	-	+	-	0
niece (qardaşqızı)	+	+	+	-	-	-	-	+	0

Bu cür təsvir semantemin semantik komponentlərinin invariantda eyniləşdirməyə imkan verir. Məsələn, [+insan] semi “qohumluq” semantik sahəsinin “insanlar” sahəsinə, [+canlı varlıq] semi isə “insanlar” semantik sahəsinin “canlı varlıqlar” sahəsinə daxil edilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. [+qohumluq münasibətlərində olmaq] semi “qohumlar” sahəsinə inteqrasiyanı təmin edir. Cədvəldəki sıfır - (0) həmin semantemin müvafiq qarşılaşmada iştirak etmədiyini əks etdirir. Bu leksik-semantik sahənin tərkibində bu və ya digər semin gah birləşdirici, gah da bölüşdürücü gücü işə düşür. Məsələn, [+ kişi cinsi] semi “ata, oğul, əmi, əmioğlu, qardaşoğlu” sözlərinin semantemlərini birləşdirir, lakin həm də “ana, bacı, xala, əmiqızı, qardaşqızı” ləksemlərinin semantemlərindən fərqləndirir. “Ata” lekseminin semantemi onun sem dəsti əsasında eyniləşdirilir: [+canlı varlıq], [+insan], [+qohumluq münasibətində olan], [+birbaşa qohumluq münasibətində olan], [+eyni bir nəslə mənsub olan], [+yaşca böyük], [+kişi cinsi], [-qadın cinsi] (bax. cədvəl 3.3.1).

Semantik qatın nüvə sahəsinə aid semlərin təhlili əxlaqi-etik təsəvvürlərin resipiyentlərin təsəvvüründə universal səciyyə daşdığını göstərir. Eyni bir leksik-semantik sahəyə daxil olan dil vahidlərin semantik məzmununun semlər üzrə təhlilinin qiymətlərinə istinadən ayrı-ayrı vahidlərin nüvə və periferik semlərinin aşağıdakı nisbətdə reallaşdığını göstərmək olar (bax. şəkil 3.3.2):

Şəkil 3.3.2.

Sözlərin semantik semlərinin nisbəti

Leksemlər üzrə nüvə və nüvəətrafi semlərin nisbəti aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur 44,4:55,6% nisbətində reallaşmışdır.

Tematik qrupda arxisem kimi dəyərləndirilmiş “sincerity” lekseminin semantik tutumunun semlər: 1) hər hansı bir insanın sözlərinin səmimiliyi və onların reallığa uyğunluğu; 2) kiməsə və ya nəyəsə güclü inam və ya etibar hissi; 3) dürüstlük və həqiqət tərəfdarı – insanların xoşuna gəlmədiyi vəziyyətlər və ya fikirlərdə belə dürüst olmaq; 4) insanların düşündükləri, gözlədikləri və ya təsəvvür etdiklərindən daha üstün olan bir şey haqqında gerçək faktlar və ya informasiya; 5) sadələvhlük, məsumluq, sadəlik; təvazökarlıq; 6) insanlara qarşı xeyirxah davranış forması; 7) son dərəcə əxlaqlı və namuslu davranış; 8) heç nəyi gizlətməyə çalışmadan düz danışmaq və ya davranış növü; 9) xoşagələm həqiqət olmasa da, düzlük; 10) kiməsə xas, insanların inanmasına və ya etibar etməsinə səbəb olan keyfiyyətlər; 11) nəzərdə tutulanı kiməsə xoşagəlməz olsa da, səmimi olmaq, düz söyləmək; 12) əxlaqi və düzgün davranış növü; 13) təəccüblü olsa da, deyilənin doğru olduğunu qeyd etmək; 14) dediklərinizin doğru olduğuna kimisə inandırmağa çalışmaq; 15) sizin nə etdiyinizi başqalarının dəqiq bilməsini təmin edən bir işi görməyin dürüst yolu; 16) insanların heyran qaldığı namuslu və cəsur davranış növü - nəciblik, alicənablıq.

İngilis dilində “səmimiyyət” ləksinin semantik-konseptual məzmunu aşağıdakı semlərlə ifadə olunur: səmimiyyət: a) etibar, dürüstlük və güvənin təzahür etdiyi, hətta ünsiyyət prosesində tərəfdaşın inciməsinə səbəb ola biləcək davranış növü; b) doğru və dürüslüyü əks etdirən danışq tərzii. “Səmimiyyət” ləksinin sadalanan semantik-konseptual əlamətləri nüvə semləri kimi qəbul edilə bilər.

Sözün semantik tutumunu əmələ gətirən semlər öz aralarında iyerarxiə əlaqələrdədir. Semlər səviyyəsində iyerarxiyaya sözlərin mənalər iyerarxiyası və son nəticədə dilin semantik sisteminin təşkili üçün zəruri şərtədir.

Tədqiqat işində əldə olunmuş **nəticələr** aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Dil kateqoriyaları arasında aydın sərhədləri yoxdur. Kateqoriyaya aidlik zəruri və yetərli şərtlərin məcmusu ilə müəyyən etmək mümkün deyildir, üzvlük isə dərəcəli xarakterlidir. Nəzərdən keçirilən bütün kateqoriyalarda kateqoriyanın daha çox və daha az tipik üzvləri (və ya onun ən yaxşı və ən pis nümunələri) arasında asimmetriya ilə əlaqəli prototip effekti mövcuddur.

2. Omonim və sinonimlər dilin təbiəti, o cümlədən sistemdə simmetriya və asimmetriya fenomenləri ilə şərtlənmişdir. Omonimlik və sinonimlik təbii dillərdə təzahür edən mütləq universal, immanent, zəruri və semantik-qrammatik kateqoriyadır. Dilin mənalı vahidləri – morfem, ləksə, cümlə səviyyəsində müşahidə olunan omonimlik və sinonimlik dildə asimmetriyanın təzahürü, başqa sözlə, dil işarələrinin forma və məna tərəfləri arasında “bir forma-bir məna və ya əksinə” simmetriyanın pozulmasıdır.

3. Dilin ləksik səviyyəsində omonimlik və sinonimlik dilin sintaktik səviyyəsində omonimlik və sinonimlik üçün bazadır. Kvazisimmetriklilik adlandırılan bu dil fenomenləri dilin bütün səviyyələrinə nüfuz edir. İzopolimorfizm və ya poliizimorfizm adlandırılan omonimlik və sinonimlik ümumsistem mahiyyətli fenomenlərdir və forma və məna tərəflərinə malik bütün dil vahidləri üçün immanent əlamətdir. Omonimlik və sinonimlik geniş kommunikativ potensiala malikdir, çünki mənanın variativ tərtibi sözlərin kommunikativ məqsədinin: minimum dil materialı əsasında

maksimum informasiyanın ötürülməsinin əsasını təşkil edir. Sinonim və ya omonim dil vahidləri arasında semantik münasibətlər ünsiyyət iştirakçılarının (adresant-adresat) diqqətinin konkret bir mənaya tuşlanmasında (fokuslaşmasında) semantik fokus kimi xidmət edərək informasiyanın yaddaşda möhkəmlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

4. Kontekstual hadisə olan ikimənəllikliyin aradan qaldırılmasında ünsiyyət iştirakçılarının dil vahidlərinin mənalarının identifikasiya dərəcəsini təyin edən, çoxmənəli dil vahidlərinin mənalarının semantik sinqulyasiya vasitəsi kimi xidmət edən kontekstin həlledici rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dil vahidlərinin polisemiyasını aradan qaldıran kontekstin “həlledici qabiliyyəti” onu kommunikativ kontekstə, obrazlı dillə desək, məhək daşına çevirir.

5. Sözüün semantik tutumuna “biganə” qalan kontekst onun leksik mənasını konkretləşdirir, dəqiqləşdirir, yəni yeni mənə çalarları yaratmışdır. Çoxmənəllilik və kontekstin qarşılıqlı münasibətində bunun əksi, hesab edirik ki, daha inandırıcıdır: sözüün yeni mənə kəsb etməsini onun işləndiyi kontekst şərtləndirir. Kontekst sözüün hər bir konkret halda dəqiq işlədilməsi ilə yeni mənaların peyda olmasına imkan verərək çoxmənəllikliyi yaradır.

6. Prototip nəzəriyyə dil kateqoriyaların strukturunu təsvir etmək üçün klassik nəzəriyyədən (Aristotel) – kateqoriyalar dəqiq sərhədləri olan abstrakt tutumlardır (konteynerlərdir), kateqoriyanın üzvləri həmin kateqoriyaya aid edilməsi üçün zəruri və yetərli şərtləri əks etdirən ümumi əsas xassələri vardır, kateqoriya üzvləri kateqoriya daxilində eyni statusa malikdir – daha adekvat bir vasitədir. Bu, təbii dilin insanın ümumi koqnitiv qabiliyyətini əks etdirməsi ilə izah olunur. Dilin struktur kateqoriyaları bir çox cəhətdən insanın ətrafındakı dünyanı dərk etdiyi kateqoriyalarla eyniyyət təşkil edir.

7. E.Roşun psixoloji təcrübələri “furniture” (mebel), “fruit” (meyvə), “toy” (oyuncaq), “bird” (quş), “clothes” (geyim) və s. kimi predmet kateqoriyalarının daxili strukturunun öyrənilməsinə yönəlmişdir. E.Roşun tədqiqatın əsas nəticəsi kateqoriya üzvləri arasında qeyri-bərabərliyin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır: informantlara görə onlardan bəziləri daha tipik, mərkəzi nümunələr, digərləri isə daha az tipik, periferikdir. Kateqoriyanın mərkəzi

üzləri gündəlik həyatda daha çox rast gəlinir, uşaqlıqda daha erkən qavranılıq, daha tez tanınır və bütövlükdə bütün kateqoriyanı təmsil etməyə xidmət edir. Kateqoriyanın mərkəzi və periferik üzləri arasındakı asimmetriya onların koqnitiv statusu baxımından prototip effekti adlanır.

8. Sözü semantik strukturunun təhlili leksik qatdakı sözləri semantik sahələr, tematik qruplar üzrə qruplaşdırmağa imkan verir. Semantik sahə dil ümumiliyinin anlayışlar mənzərəsini əks etdirir, semantik fəzanın fasiləsizliyini (kontinuumunu) təmin edir. Leksik-semantik qrup dil paradigmi təmsil edirsə, semantik sahə qarşılıqlı əlaqəli müxtəlif səviyyəli leksik çoxluqlar sistemi, paradigmlər məcmusudur. Leksik-semantik qrup leksik mənanın müəyyən semantik komponentinə əsaslanan dildaxili münasibətlərin vəhdəti, semantik sahə dildənkənar əlaqə və münasibətlərin ümumiliyidir. Leksik-semantik qrup bir nitq hissəsinin, semantik sahə isə müxtəlif nitq hissələrinin sözlərini birləşdirir.

9. Nüvə və periferiya sahələrindən ibarət leksik vahidlərin məzmununa sahə yanaşması prinsipi semlərin (məna komponentlərinin) struktur sabitliyi, inkişaf qabiliyyəti və kommunikativ situasiyaya çevik uyğunlaşması (variantivləşməsi) kimi üç əsas sistem xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Semantik məzmununda nüvə sahəsinin mövcudluğu dil sistemində semantik vahidləri bir-birindən həm fərqləndirməyə (diferensiasiya), həm eyniləşdirməyə (identifikasiya) imkan verirsə, semantik sahənin periferiyaya aid semləri dil vahidinin (leksemin, sememin) semantik cəhətdən modifikasiyasına və konsituasiyada variantivləşməsinə xidmət edir.

10. Semantik sahə eyni tematik və ya leksik-semantik söz qrupunun bütün sözlərinin leksik semantikasından əldə edilən və onlarda mücərrədləşən semlər məcmusudur. Dilin leksik qatına bu yanaşma müxtəlif sözləri qruplara, yarımqruplara, sahələrə birləşdirərkən onların semantik qohumluğunu və ya semantik komplekslərinin yaxınlığını nəzərə alaraq vahid semantik sahə tərkibində semantik məsafələr problemini həll etməyə imkan verir. Dilin mənalı strukturlarının komponent təhlilin minimal vahidi semantik elementlər – semlərdir. Semlər sözü semantik strukturunda iyerarxik münasibətdədir. Leksik-semantik vahidlərdən

hasil edilən semlər onların manifestasiyası deyil, konstruktiv mənə elementi kimi çıxış edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Nətiqlik sənəti // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. (Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), – 2019. №1, – s.21-24.
2. İngilis dilçiliyində semantik araşdırmalar // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransının materialları”. – Bakı: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, – 03-04 dekabr, – 2019, II cild, – s.160-161.
3. Germanistikada semantik araşdırmalar // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2020. Cild 10, №2, – s.51-56.
4. Sözlərin mənasının müxtəlif üsullarla açılışı // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2021. №2, – s.102-107.
5. К вопросу о семантике и способах выражения некоторых словесных знаков в современном английском языке // – Видавничий дім: «Гельветика», Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика, – 2021. Том 32(71), № 5, Частина 1, – с.202-207.
6. Difficulties of recognizing the semantics of sentences in English // – ΛΟΓΟΣ – Collection of Scientific Papers with Proceedings of the III International Scientific And Practical Conference “Theoretical And Empirical Scientific Research: Concept And Trends”. – Oxford, UK, – 10 December, – 2021, – p.86-88.
7. Müasir ingilis dilində isimlərin semantik və etimoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi Xəbərlər (Humanitar və ictimai elmlər), – 2024. №4, – s.38-42.
8. Sözlərin sintaktik səviyyədə sinonimliyi və omonimliyi // Elmi-tədqiqat. (Beynəlxalq elmi jurnal). Elm və təhsilin əsasları XI Beynəlxalq elmi konfrans), – 09 dekabr, – 2024, – s.30-32.

9. The influence of C.Ogden and I.Richards' theory in semantic studies // Информативный потенциал лингвоконструктов. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, – 9-10 апреля, – 2025, – Часть 1, – с.239-244.
10. Аспекты языковых знаков: прагматический и сигматический аспекты // «Филология, лингвистика и лингводидактика в современном обществе». Сборник материалов II Международной научной конференции, посвященной 95-летию со дня рождения Е.И.Пассова. – Елец: Елецкий Государственный Университет им. И.А.Бунина, – 17 апреля , –2025, – с.171-174.
11. Qloballaşan müasir dünyada ingilis dili beynəlxalq dil kimi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” adlı VIII Beynəlxalq elmi konfrans. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 6 may, 2025, – s.154-155.

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 may 2026-cı il tarixində saat 11.00 Azərbaycan Dillər Universitetində fəaliyyət göstərən FD 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 07 aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.04.2026

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46804 işarə

Tiraj: 100